

TAALKUNDE Nederlandse zinnen hebben een unieke woordvolgorde, vooral door de bijzondere plaats van het werkwoord. Hoe komt dat? Jan-Wouter Zwart schreef er een boek over.

Berthold van Maris

U leest dit terwijl Kees koffie drinkt.

Ik probeer het Nederlands te bekijken als een exotische taal”, zegt Jan-Wouter Zwart, hoogleraar theoretische taalwetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen. “Een van de meest exotische verschijnselen van het Nederlands is de plaats van het finiete werkwoord in de zin.” Dat finiete werkwoord – meestal ‘de persoonsvorm’ genoemd – krijgt in een bewering altijd de tweede plaats in de zin. ‘Kees drinkt koffie’: ‘drinkt’ komt meteen na het onderwerp (‘Kees’). Begint zo’n zin met een ander zinsdeel dan het onderwerp, dan staat het werkwoord evengoed nog op de tweede plaats: het is niet ‘Vandaag Kees drinkt koffie’, maar ‘Vandaag drinkt Kees koffie.’

Zwart heeft net het boek *The Syntax of Dutch* gepubliceerd. Het boek is bestemd voor een internationaal publiek van taalkundige fijnproevers en behandelt een aantal bijzondere grammaticale eigenschappen van het Nederlands, waar de afgelopen honderd jaar veel over geschreven is. Zwart vertelt erover in zijn kleine werkkamer op de universiteit. Hij heeft een lichte afkeer van de gangbare Nederlandse termen en daarom zegt hij tijdens het gesprek ‘subject’ in plaats van ‘onderwerp’ en ‘object’ in plaats van ‘lijdend voorwerp’. En dus ook ‘finiet werkwoord’ in plaats van ‘persoonsvorm’.

Om terug te komen op de voorbeelden met het ‘finiet werkwoord’: blijkbaar is er in het Nederlands een mechanische regel die het werkwoord op de tweede plaats neerzet in een zin die begint met het subject of een ander zinsdeel. Dat levert een fraai contrast op met de vraagzin ‘Drinkt Kees koffie?’ Daarin staat het werkwoord op de eerste plaats.

“Dat de volgorde van het subject en het werkwoord in vraagzinnen wordt omgedraaid, komt in meer talen voor”, zegt Zwart. “Maar wat echt bijzonder is in het Nederlands is dat een bijzin een andere woordvolgorde heeft dan een hoofdzin.” In een bijzin wordt ‘Kees drinkt koffie’ namelijk: ‘... Kees koffie drinkt’. Bijvoorbeeld: ‘(Ik denk) dat Kees koffie drinkt’. Of: ‘Terwijl Kees koffie drinkt...’ Het werkwoord komt in bijzinnen helemaal achterin te staan.

Het mooie van taal is dat we dat allemaal doen zonder ons daarvan bewust te zijn. Toch is er waarschijnlijk in ons brein een systeem dat dit regelt. Volgens Zwart is dat een heel ab-

Jan-Wouter Zwart: “Ik probeer het Nederlands te bekijken als een exotische taal.” FOTO SAKELZINGA

stractsysteem met een hiërarchie. “Je zou kunnen denken”, legt hij uit, “dat er in het Nederlands een regel is die zegt: zet in een bewerende hoofdzin het finiete werkwoord op de tweede plaats. Maar dat verklaart niet waardoor het op die plaats staat. Er zijn namelijk geen talen die het werkwoord altijd op de derde, vierde of vijfde plaats zetten. Waarom dan wel op de tweede plaats?”

Nou? “De huidige theorie hierover is: een zin bestaat uit paren van elementen. In een simpele hoofdzin is het subject [Kees] de ene helft van zo’n paar, en de rest van de zin de andere helft [drinkt koffie]. Die andere helft noemen we het predicatuur. Ver-

volgens komt in een bewerende hoofdzin het subject [Kees] vóór het predicatuur [drinkt koffie] te staan, en binnen het predicatuur wordt het finiete werkwoord [drinkt] vooraan gezet.”

Het is een binair systeem, legt Zwart uit, dat alleen met paren werkt, en alleen met links en rechts. De hoofdzin bestaat uit een linker- en een rechterelement, en binnen het rechterelement staat het werkwoord helemaal links. (Zie voor meer uitleg het kader *Alle zinnen bestaan uit paren*)

Het idee dat alle zinnen in alle talen zijn opgebouwd uit paren van elementen, is afkomstig van de Amerikaanse taalwetenschapper Noam

Chomsky. In zijn visie bestaat ‘Kees drinkt koffie’ uit drie elementen – ‘Kees’, ‘drinken’, ‘koffie’ – en vormen die twee paren. ‘Kees’ (subject) vormt een paar met de rest (predicatuur). En ‘koffie’ vormt met ‘drinken’ het tweede paar: ‘koffie’ is het object van het werkwoord ‘drinken’. De abstracte structuur van die zin zou dan zijn: Kees+ (koffie+ drinken).

Jongens en meisjes

Elke taal heeft zijn eigen manier om de hiërarchische structuur om te zetten in een concrete zin met alles erop en eraan. Maar die onderliggende hiërarchie is volgens Zwart universeel. Dat mechanisme ligt ten

van het Nederlands.”

Maar ‘jongens’ en ‘meisjes’ zijn toch in ieder geval gelijkwaardige elementen? “Nee hoor”, zegt Zwart. “Het tweede element is afhankelijk van het eerste. Die afhankelijkheid wordt in het Nederlands gemarkeerd doordat er een elementje tussenkomt: ‘en’. Bovendien krijgt het tweede element de klemtoon: jongens en meisjes. Die klemtoon is ook een manier om de afhankelijkheid te markeren.

“In sommige talen, zoals het Latijn, kan er in plaats van ‘en’ een elementje achter het tweede element komen. En wat helemaal interessant is: er is geen enkele taal waarin het eerste element (jongens) door zo’n elementje wordt voorafgegaan. Al die dingen wijzen erop dat het tweede element afhankelijk is van het eerste.”

Dus ‘jongens en meisjes’ is wat anders dan ‘meisjes en jongens’? “Het heeft, denk ik, simpelweg te maken met de volgorde waarin dingen gepresenteerd worden. Het eerste element zet de toon. Wat volgt wordt geïnterpreteerd in de context van datgene wat al genoemd is. Als je bijvoorbeeld twee zinnen met behulp van ‘en’ met elkaar verbindt, is dat heel duidelijk. ‘Jan kwam thuis en pakte een boterham’: die tweede zin is gedacht als volgend op de eerste. Omgekeerd komt niet voor, in geen enkele taal.”

Zo X als Y

Veel taalkundigen vinden deze aanpak te gekunsteld. De belangrijkste rivaliserende theorie gaat niet uit van paren van elementen, maar van ‘constructies’: syntactische patronen die soms uit twee elementen bestaan, maar evengoed ook uit drie, vier of nog meer elementen kunnen bestaan. Voorbeelden zijn: ‘X Y-t Z (zo als in ‘Kees drinkt koffie’), ‘Y-er dan Z’ (bijvoorbeeld ‘groter dan Nederland’), ‘zo X als Y’ (‘zo groot als Nederland’) en ‘een X van een Y’ (‘een boom van een kerel’). De betekenis van zo’n constructie is altijd meer dan de som van de delen, zoals een konijn meer is dan een combinatie van oren, poten, lijfen kop.

“Deze theorie is niet in tegenpraak met mijn benadering”, zegt Zwart. Want die constructies hebben altijd ook een abstracte structuur, die zich vertakt in paren. Ook kun je verschillende constructies weer, als paren, met elkaar combineren. Daar is volgens mij geen discussie over. Wel

is er discussie over de vraag: wat is de rol die constructies spelen bij het leren van taal? Mensen als Tomasello zeggen: dat is alles, die constructies.”

De psycholoog Michael Tomasello heeft in zijn onderzoek laten zien dat kinderen eerst heel concrete, veel voorkomende combinaties van woorden leren, en van daaruit langzaam gaan abstraheren, totdat ze uiteindelijk uitkomen bij de abstracte patronen die constructies genoemd worden. Chomsky daarentegen ziet het abstracte vermogen tot het binair combineren als iets waar we als *Homo sapiens* simpelweg mee geboren worden.

Zwart: “De gedachte is dat wij op de wereld komen met een bepaald talent voor taal en dat dat hetzelfde is bij alle mensen. Dat dat verschillende manifestaties kan krijgen, maar toch in de kern hetzelfde is. Daar zijn alle taalkundigen het in wezen over eens. Waar verschil van mening over bestaat is: wat de vorm is van dat aangeboren taalvermogen. Ik denk dat die vermogens van dit type zijn...” – en hij wijst naar het schoolbord in zijn werkkamer, waar hij de binaire structuur van ‘Kees drinkt koffie’ heeft uitgetekend. “Of de cognitieve vermogens die daarbij aangesproken worden, specifiek voor taal zijn of niet zal me eerlijk gezegd worst wezen. Die vraag verandert de aard van de analyse, met zijn ambities van minimalistische eenvoud, niet.”

Volgens sommige taalwetenschappers zijn alle syntactische verschijnselen terug te voeren op algemene cognitieve verschijnselen: onze manier van denken, waarnemen en communiceren. Dat veel syntactische relaties binair en asymmetrisch zijn, zou op zichzelf niet zo bijzonder zijn: zinsdelen zijn nu eenmaal vaak een bepaling of iets predicatuurachtigs bij een ander zinsdeel. In ‘natte sneeuw’ is ‘nat(te)’ een bepaling (een eigenschap in dit geval) bij ‘sneeuw’, en in ‘de sneeuw, die gisteren viel’ is ‘die gisteren viel’ een predicatuur bij ‘de sneeuw’ (een uitspraak daarover).

“Als je het allemaal zo kunt verklaren: prima”, vindt Zwart. Hij sluit niet uit dat het binair combineren iets is wat mensen ook buiten taal vaak doen. “Je vindt het misschien ook in muziek. In dingen als tellen en rekenen. Misschien ook wel in procedures, beslissingen nemen. In verhalen, rituelen, kunst. Kortom, in allerlei typisch menselijke activiteiten.”

Alle zinnen bestaan uit paren

Iedere willekeurige zin kan volgens Zwart geanalyseerd worden in relaties tussen paren. Louter binaire relaties dus. Als een zin uit x elementen bestaat, zijn er in totaal precies x-1 relaties die de syntactische structuur van die zin bepalen. In ‘Kees drinkt zijn koffie zwart’ zijn er bijvoorbeeld 5 elementen die met elkaar 4 paren vormen. Welke paren dat zijn is nog een heel gepuzzel. Zwart denkt dat het zo in elkaar zit: Kees+ ((zijn+ koffie)+ (zwart+ drinken)). “Dat is de hiërarchische structuur van die zin”, zegt hij. “Vanuit die structuur kan vervolgens de concrete zin worden opgebouwd.”

Hoe dat laatste in zijn werk gaat laat Zwart zien aan de hand van ‘Kees+ (koffie+ drinken)’ waar de concrete zin ‘Kees drinkt koffie’ uit zou moeten voortkomen. “De gedachte is: die paren zijn niet symmetrisch. Binnen ieder paar is een van de elementen afhankelijk van het andere element. En die afhankelijkheid kan in de uiteindelijke zin zichtbaar gemaakt worden, bijvoorbeeld door middel van een uit-

gang, of iets in de woordvolgorde, of iets in de intonatie. Je markeert daarmee dat het bij elkaar hoort. Let wel: het kán zichtbaar gemaakt worden, maar het hóéft niet. Het verschilt van taal tot taal welke afhankelijkheden zichtbaar worden gemaakt en welke niet. En op welke manier dat gebeurt.”

In het geval van de Nederlandse zin ‘Kees drinkt koffie’ werkt het volgens Zwart als volgt. Dat het predicatuur afhankelijk is van het onderwerp, wordt in dat predicatuur zichtbaar gemaakt: het werkwoord krijgt een uitgang (‘-t’) die met de vorm van het subject correspondeert (derde persoon enkelvoud). En dat ‘koffie’ afhankelijk is van ‘drinken’ wordt duidelijk gemaakt doordat ‘koffie’ het accent krijgt in de zin: kóffie. “In sommige talen”, zegt hij, “gebeurt er meer met zo’n object. Dan krijgt ‘koffie’ bijvoorbeeld een uitgang die laat zien dat het een object is.”

Omdat het een bewerende zin is, wordt het werkwoord ten slotte helemaal links in het predicatuur geplaatst. En klaar is Kees.